

Ο ΙΤΑΛΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝ ΣΑΝΤΑΡΟΖΑΣ

Οὐχ ἤττον θαυμαστή τῆς ἐλληνικῆς παλιγγενεσίας καὶ τῆς ἐντὸς ὀλίγων καὶ μόνον ἐτῶν ἀνυψώσεως τῆς Πρωσσίας μετὰ τὴν ἀτυχῆ μάχην τῆς 'Γένης εἶνε ἢ μετὰ τὴν ἤτταν τῆς Νοβάρας ἀναγέννησις τῆς 'Ιταλίας. Ὁ συντετριμμένος ἐκεῖνος πυρὴν μικροῦ κράτους, ἀντιπροσωπεύοντος τὸ εἰς ξένους δυνάστας τὸ πλεῖστον ὑπεῖκον ἰταλικὸν ἔθνος, ἀρχεται αἰφνης ἀναγεννώμενος ἀπὸ τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ὁ ἡττημένος τῆς Νοβάρας, ὁ βασιλεὺς Κάρολος 'Εμμανουήλ, ἔγνω νὰ παραδώσῃ τὸ σκῆπτρόν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ εὐέλπιδος υἱοῦ Βίκτωρος 'Εμμανουήλ τοῦ Β'. 'Ανεδείχθη δ' οὗτος οὐ μόνον *Rè galantuomo*, ὡς ἐπωνομάσθη, ἀλλὰ καὶ αὐτόχρημα πατὴρ τῆς πατρίδος, εὐτυχῆσας νὰ ἴδῃ συμπράττοντας μετ' αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ ἔργου τῆς ἀναγεννήσεως καὶ ἐνώσεως τῆς 'Ιταλίας πλὴν ἄλλων δύο μάλιστα οὐχ ἤττον ἐπιφανεῖς ἄνδρας, τὸν Καβούρ καὶ τὸν Γαριβάλδην. Καὶ εἶνε μὲν προφανές, ὅτι τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως πρόθυμος ὑποστηρικτὴς καὶ συμπράκτωρ ὑπῆρξεν ὁ Ναπολέων Γ', ἀλλὰ τὸ πατριωτικὸν ἔργον τῶν 'Ιταλῶν ἐγκειται κυρίως εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἰταλικῆς διπλωματίας, εἰς τὰς νίκας τῶν ἰταλικῶν ὄπλων καὶ εἰς τὴν τελεσφόρον συνεργίαν διακεκριμένων 'Ιταλῶν λογοτεχνῶν καὶ δημοσιογράφων.

Τὴν λίαν ἐνδιαφέρουσαν ἱστορίαν τῆς τοιαύτης ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς ἀπαρχῶν, ἥτις καὶ οἱ ἡμᾶς τοὺς 'Ελληνας εἶνε διδακτικωτάτη, πλεῖστοι ὅσοι 'Ιταλοί τε καὶ ἀλλογενεῖς ἐπραγματεύθησαν εἴτ' ἐν τῷ συνόλω εἴτε μονογραφικῶς. Ἀρκεῖ νὰναφέρωμεν, ὅτι ἡ πλουσιωτάτη βιβλιογραφία, ἣν παρέχει ἐν τέλει τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ ὁ κ. Κων-

στάντιος Rinaudo ἐν τῇ ἐν ἔτει 1910 δημοσιευθείσῃ σειρᾷ διαλέξεων περὶ τῆς ἰταλικῆς παλιγγενεσίας¹, περιλαμβάνει χιλίους ἀριθμούς. Καὶ παρ' ἡμῖν δ' ἔχομεν μεταπεφρασμένην ὑπὸ τοῦ κ. Χαραλάμπους Ἀγγίνου ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ τὴν ἐξαιρετικὴν συγγραφήν τοῦ Φραγκίσκου Βερτολίνη τὴν ἐπιγραφομένην « Ἱστορία τῆς ἰταλικῆς παλιγγενεσίας ». Ἄλλὰ παρὰ τὸ πλῆθος τῶν μέχρι τοῦδε παραστάσεων τῆς ἐνδιαφερούσης ταύτης ἱστορικῆς περιόδου οὐδαμῶς παρέλκει ἡ προκειμένη συγγραφή τοῦ κ. Rinaudo, ἀπὸ νέας ἀπόψεως ἐξετάζουσα τὸ ὑπ' ὄψιν θέμα καὶ πολλὰ μὲν παρέχουσα τὰ νέα, μετὰ γλαφυρίας δὲ παρὰ πᾶσαν τὴν ἐπιμελῆ χρῆσιν τῶν πηγῶν καὶ ἐν τελείᾳ γνώσει τῶν λεπτομερειῶν ἐκθέτουσα τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων, τὰ πολεμικὰ συμβάντα, τὰς διπλωματικὰς ἐνεργείας καὶ τὴν λογοτεχνικὴν κίνησιν ἄνευ ἐπιδείξεως τοῦ ὄγκου τῆς ἐρεύνης καὶ κατὰ τρόπον λίαν εὐάρεστον εἰς τοὺς ἀκροατὰς τῶν διαλέξεων, ἐξ ὧν συναπηρτίσθη ἡ συγγραφή αὕτη, καὶ νῦν εἰς τοὺς ἀνγνώστας αὐτῆς.

Ἐκ τοῦ ἀξίου ἀναγνώσεως βιβλίου τούτου θεωροῦμεν πρόσφορον νὰ μεταφράσωμεν χάριν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν τὰς ἐπομένας σελίδας περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ἀγωνισθέντων Ἰταλῶν φιλελλήνων καὶ ἰδίως τοῦ Σανταρόζα, αἵτινες ἀποτελοῦσι μέρος τοῦ ἐνδεκάτου κεφαλαίου τοῦ ἐπιγραφομένου «Οἱ Ἰταλοὶ ἐξόριστοι. Ὁ Santorre di Santarosa» (σ. 191 - 200)

«Αἱ κλασικαὶ ἀναπολήσεις τῆς Ἑλλάδος ἐμελλον, ὡς εἶδος, νὰ δεσπόσωσι τῆς φαντασίας τῶν ἡμετέρων ἐξορίστων τῶν ἀνατραφέντων διὰ τῶν ἀναμνήσεων τῆς Ῥώμης, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηνῶν. Διὰ τοῦτο πολλοὶ ἢ ἐσπευσαν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ προσωρμίσθησαν αὐτόσε, ἀφ' οὗ πρῶτον μάτην ἠγωνίσθησαν ὑπὲρ τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν ἐν τῇ ἰσπανικῇ χερσονήσῳ. Εἶχον δ' ἀγω-

¹ *Constanzo Rinaudo* Il risorgimento italiano. Conferenze del Prof.— con Appendice bibliografica. Stampato in Torino nella Tipografia Olivero. E. C. MOMX. Εἰς 8ον σ. 830.

νισθῆ ἐν τῷ λεγεῶνι τῶν φιλελλήνων ὁ συνταγματάρχης Πέτρος Ταρέλλας ὁ ἐκ Λιγυστιακῆς, ἡγούμενος σώματος Ἑλλήνων φέροντος τὰ χρώματα τοῦ τάγματος Κούρεο, περὶ ἐν τῇ μάχῃ τοῦ Πέτα τῷ 1822, ὁ ἐκ Παβίας ἱππότης Πεκκοράρας, ὅστις ἦτο ἤδη ἀξιωματικὸς τοῦ Πεδεμοντίου καὶ ἐφρονεῖσθαι κατὰ τινα ἐνέδραν στηθεῖσαν κατ' αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν τῇ ἐκστρατεῖα τῆς Εὐβοίας, ἐν Μεσολογγίῳ ὁ λοχαγὸς Βιγγαρε ἐκ Πινερόλου, ἐν Ναυπλίῳ ὁ λοχαγὸς Βικέντιος Ἀεμίνο, ὁ ταγματάρχης Ἀζολάνης καὶ ὁ λοχαγὸς Ἀντώνιος Φορτσάνης, Πεδεμόντιοι, παρὰ τὰ τεῖχη τῶν Ἀθηνῶν ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Λαμιανὸς Ριττατόρε, ὅστις εἶχεν ἀγωνισθῆ καὶ ἐν Ἰσπανίᾳ. Μεταξὺ δὲ τῶν μαχομένων εὐρίσκομεν τὸν κόμιστα Ἀλερίνον Πάλμαν ἐκ Ριζαρόλου, ὅστις ἔπειτα, ἐγκατασταθεὶς ἐν Ἑλλάδι, ἐγεινεν ἐφέτης. Μετὰ τοῦ Μάρκου Βότσαρη ἦσαν ἐν τῇ μάχῃ τοῦ Πέτα οἱ Πεδεμόντιοι Τυρέλλης, Βιδιάνης καὶ Φάτσιος, οἱ Λομβαρδοὶ Πλεμπάνος καὶ Τορριτσέλλας, ὁ Τοσκανὸς Μπατιλλάνης. Ἐστρατεύοντο δὲ ὁ ταγματάρχης Μπελλίνης, ὁ συνταγματάρχης Πίζας, ἔπειτα γενόμενος στρατηγός, ὁ συνταγματάρχης Μάκκιας ἐπεμελεῖτο ἀγρόπνως μετὰ θαυμαστῆς τέχνης τῆς ἀμύνης τοῦ Μεσολογγίου ὁ Ῥαζέρης, διηύθυνε τὰ πυροβολεῖα τοῦ Ναβαρρίνου ὁ Ἰάκινθος di Collegno, ὁ κόμισ Πόρρος ἦτο γενικὸς ἐπιθεωρητῆς, ἀπέθνησκε δὲ μαχόμενος ἐν Σφακτιρῖα ὁ Santorre di Santarosa.

«Οἱ ἐξόριστοι ἀνέπτυξαν δραστηριότητα θαυμασίαν, καρτερίαν ἐν τοῖς παθήμασι, προσωπικὴν ἀφιλοκέρδειαν, πίστιν εἰς τὰ ἰδεώδη, δρους ἀπαραιτήτους προσεχοῦς ἀναγεννήσεως.

«Τὰ μέγιστα διδακτικὴ θὰ ἦτο ἡ βιογραφία πολλῶν τῶν πρώτων τούτων θυμάτων τῆς ἀντιδράσεως· ἀλλὰ τούτων θὰ ἐκλέξω ἕνα καὶ μόνον, τὸν Σανταρόζαν, ἐπειδὴ καλλίτερον παντὸς ἄλλου ἐνσαρκώνει τὴν ἀγνότητα τοῦ βίου, τὴν εὐστάθειαν τῆς βουλήσεως καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἰδεώδους.

«Ὁ Santorre Δερόσσης Σανταρόζας (Derossi di Santarosa) ¹

¹ «Πρὸς τὰς ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ μνημονευόμενας συγγραφάς περὶ Σανταρόζα τοῦ Degubernatis, τοῦ Ῥιόττη, τοῦ Ὀττελίγη, ἀλλ' ἰδίως τὸ Ἐπιστολάριον αὐτοῦ τοῦ Σανταρόζα καὶ τὴν Διάλεξιν τοῦ γεροσιαστοῦ Ἰσιδώρου del Lungo ἐν τῇ Vita italiana del Risorgimento 1845-1831 τομ. Β'».

Τὰ δ' ἔργα ταῦτα, ὧν παραλαμβάνομεν τὰς ἐπιγραφάς ἐκ τῆς Βιβλιογραφίας τοῦ

ἐγεννήθη ἐν Σαβιλιάνῳ τῇ 7/18 Νοεμβρίου τοῦ 1783 ἀπὸ μητρὸς Σαβουῶν, ἐχούσης ἡλικίαν μόλις δεκατριῶν ἐτῶν. Ἀνασκοποῦντες δὲ τὸν βίον αὐτοῦ ἐν συνόλῳ, εὐρίσκομεν ἴσως ἀληθῆ τὴν δυσαναλογίαν μεταξὺ τῆς δυνάμεως τοῦ αἰσθητικῶς καὶ τῆς τῆς διανοίας, ἣν αὐτὸς ἐκεῖνος ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἡλικίαν τῆς ἀνήθου μητρὸς. «Ἡ καρδία, ἔλεγε, καὶ ἡ φαντασία ὑπερισχύουσιν, ἡ μὲν καρδία διὰ τῆς τρυφερότητος, ἡ δὲ φαντασία διὰ τῶν θελημάτων αὐτῆς. Παραπολὺ ἀκόμη διαμένει ἐν ἐμῷ καὶ θὰ διαμένῃ διὰ παντὸς τοῦ βίου ἐκ τῆς νεανικῆς μου δραστηριότητος. Οὐχὶ ἄνευ λόγου ἐγείνεν ἡ σύλληψίς μου ἐν τῷ κόλπῳ μικρᾶς μητρὸς δεκατριῶν ἐτῶν ἢ πρόωρος ἐκείνη μητρότης ἀντανακλάται ἐν ταύτῃ τῇ ἐμῇ ὀφειγόνῃ νεότητι. Δὲν συνετέλεσθη πλήρως ὁ σχηματισμὸς μου· τὸ μόνον πλῆρες ἐν ἐμοὶ εἶνε ἡ καρδία».

«Μεῖραξ ὧν ἠκολούθησε τὸν ἐν τῷ βασιλικῷ στρατῷ συνταγματάρχην πατέρα ἐναντίον τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Γάλλων, καὶ εἶδεν αὐτὸν θνήσκοντα ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἰδίου συντάγματος ἐν τῇ μάχῃ τοῦ Μονδονί. Ὑπῆρξε δῆμαρχος ἐν τῷ πατρίῳ Σαβιλιάνῳ καὶ ὑπονομάρχης ἐν Σπέτσια ἐπὶ τῆς γαλλικῆς κυριαρχίας. Κατὰ τὰς ἐκυτὸν ἡμέρας τῶν ναπολεοντείων χρόνων συμμετέσχε τῆς βασιλικῆς ἐκστρατείας τῆς Γρενόδλης καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς παλινορθώσεως διέμεινε, καθ' ἃ ὁ θεῖος αὐτοῦ, ὁ μαρκίων τοῦ S. Μαριζανο ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν στρατιωτικῶν, μεταξὺ τῶν ὑπηρεσιακῶν ἀσχολιῶν διατρίδων περὶ μελέτας ἠθικὰς καὶ φιλολογικὰς.

«Οἱ ἐν Πεδεμοντίῳ ἐξοχώτατοι λογάδες τῆς διανοίας, οὓς εἶχεν ἐξυπνήσει ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις, καίπερ παρατηροῦντες μετὰ θλίψεως τὰ σφάλματα τῆς παλινορθώσεως, ἐξ ἀφοσιώσεως πρὸς τὴν δυναστείαν, ἣτις ἦτο οὐχ ἦττον σύμβολον ἀνεξαρτησίας, ἐξήτουν παρη-

βείλιου τοῦ κ' Rinaudo, εἶνε τὰ ἐξῆς:

A. *Degubernatis* Santorre di Santa Rosa. Ἐν Ταυρίῳ. Unione tipografica editrice. 1860. — *Del Lungo* Santorre Santarosa ἐν τῇ *Vita italiana del Risorgimento 1815-1831*. Τόμ. Β'. — *Derossi de Santarosa* S. Carlo Alberto di Savoia Carignano e le sue relazioni con Santorre, Pietro e Teodoro di Santarosa. Ἐν Ταυρίῳ. Roux e Viarenzo. 1900.

Εἰς ταῦτα προσθετὸν J. Γρ. Καμπούρογλου Ἡ φιλελληνικὴ Διαθήκη τοῦ Σάντα Ρόζα [Ἀνέκδοτος τελευταία ἐπιστολὴ τοῦ μεγάλου φιλέλληνο]. ἐν Μηνιαίῳ Παραρτήματι τῆς ἡμερησίδος «Ἀθηναίς» [ἔτ. Α'] ἀρ. 1, Νοεμβρίου 1907, σ. 29-32.

γορίαν ἐν τῇ παιδεύσει. Ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ κόμιστος Προσπέρου Βάλδου εἶχε συσταθῆ μικρὸς σύλλογος, καλούμενος τῶν Ὁμοφρόνων, οὗ σκοπὸς δὲν ἦσαν μάταιαι καὶ ἀργόσχολοὶ ἀναγνώσεις, ἀλλ' «ἢ ἐν Ἰταλίᾳ ἀνόρθωσις τῆς σκέψεως». Ἐκεῖ συνεδέθησαν διὰ φιλιωτάτης ἐπικοινωνίας τῆς ψυχῆς τέσσαρες φύσεις διάφοροι μὲν ἀλλήλων, ἀλλ' ὁμοίως δικυγαζόμενοι ὑπὸ τῆς φιλομαθείας καὶ τῆς φιλοπατρίας, ὁ Καῖσαρ Βάλδος, ῥέπων εἰς τὰς αὐστηρὰς ἱστορικὰς μελέτας καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, ὁ Λουδοβίκος Ὀρνάτος, ἐντρεχῆς καὶ εὐφύεστατος καλλιεργητῆς τῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν γραμμάτων καὶ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ὁ Λουδοβίκος Προδάνας, πρόδρομος τῆς ὑπὸ τὰς Ἄλπεις λογιότητος, καὶ ὁ Σανταρόζας, ὃν ἡ ζωηρὰ φαντασία καὶ τὸ διάπυρον αἰσθητὴν ἤγον κατὰ προτίμησιν εἰς τὴν πολιτικὴν. Ἔσχον δ' οἱ τέσσαρες φίλοι μέγαν διδάσκαλον, ὃν ἐτίμων δίκην πατρός, τὸν Βίκτωρα Ἀλφιέρην, εἰς οὗ τὸ ὄνομα ὠμνυον, ἀφοσιούμενοι εἰς τὴν ἀνάστασιν τῆς μεγάλης ἰταλικῆς πατρίδος. Ἀπετέλουν ἑταιρείαν συγκινητικὴν, συνδέουσαν τὰς λευκὰς ἐκείνας ψυχὰς εἰς αἰσθητὴν εὐγενὲς ἠθικῆς, ἐλευθερίας καὶ ἀνθρωπίνης ἀλληλεγγύης, προσεγγίζουσιν αὐτοὺς ἐν τῇ εὐγενεῖᾳ τῶν συνδιαλέξεων καὶ τῆς καλλιέργειας τῶν γραμμάτων πρὸς τοὺς μεγάλους νόας τοῦ κλασικοῦ κόσμου, πρὸς τὸ ἀγνότατον πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ πρὸς τὰς μάλιστα πολυχεύμονας πηγὰς τῆς ἰταλικῆς σκέψεως, τὸν δάντην Ἀλιγιέρην καὶ τὸν Βίκτωρα Ἀλφιέρην, μὲ τὸ πνεῦμα πάντοτ' ἐστραμμένον πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν ἀνάπλασιν τῆς πατρίδος.

«Ὅτε ἡ στάσις τῆς Νώλας ἐφάνη προαγγέλλουσα τὴν ἔλευσιν τῆς οὐνωζομένης ὥρας, ὁ Σανταρόζας εὗρίσκετο τότε δὴ ἀσχολούμενος περὶ τὴν συγγραφὴν βιβλίου, ὃπερ ἤθελε νὰ ἐπιγράψῃ Αἰ ἐλπίδες τῆς Ἰταλίας, ἣτις ἐπιγραφὴ ἀντικατοπτρίζει τὸ ὕψος τῶν προθέσεων καὶ τὸ μέγαθυμον αὐτοῦ. «Δὲν εἶμαι λόγιος, ἔγραψεν· εἶμαι στρατιώτης, ὅστις, εἰς οὐδεμίαν ἀνήκων αἵρεσιν, γινώσκει μόνον τοὺς ἱεροὺς αὐτοῦ βωμοὺς, τὴν ἰδίαν πατρίδα καὶ τὸ ἴδιον ξίφος· θαρραλέος κήρυξ τῶν λαϊκῶν ἀληθειῶν τῆς Ἰταλίας, θὰ ὑψώσω τὴν φωνὴν τοῦ ἡμετέρου ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος καὶ πολὺ σθεναρωτέραν τὴν φωνὴν τῆς ὁμοιοίας, ἣτις ἀπεργάζεται τοὺς πολέμους δικαίους, τρῶμεροὺς, ἐπιτυχεῖς». Καὶ ἐσχεδίαζε ταχέως τὴν σύμπνοίαν ἐκείνην τῶν προσπαθειῶν τῶν καταβαλλομένων παρὰ τῶν ἄκρων καὶ μεγίστων κρα-

τῶν τῆς χερσονήσου, ἣν εἶχε πάντοτε ὀνειρευθῆ, πεντηκοντακισχιλίοι Αὐστριακοί, ἔγραφε, προσελάνθουσιν ἐναντίον τοῦ συνταγματικοῦ βασιλείου τῆς Νεαπόλεως· ἐν ᾗ δὲ ὁ νεαπολιτικὸς στρατὸς ἀντιτάσσει ἀντίστασιν, ἐπανάστασι τὸ κέντρον τῆς Ἰταλίας, καὶ τὸ Πεδεμόντιον δι' ἐξήκοντα χιλιάδων ἀνδρῶν διαβαίνει τὸν Τικίνον». « Ἀλλ' ἂν ὁ ἡγεμὼν εἶνε ψυχρὸς ; — Ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ εἶνε. — Ἄν ὅμως ἦτο : Ὁ Πεδεμόντιος στρατιώτης, στρατιώτης Ἰταλός, οφείλει νὰ εἶπῃ εἰς τὸν βασιλέα αὐτοῦ Μεγαλειότατε Ὁ Λομβαρδὸς φρυάσσει, ὁ Νεαπολίτης ἀμύνεται κρατερῶς, ὁ Ῥωμῆος ἐξοπλίζεται. Καὶ ἡμεῖς οἱ Πεδεμόντιοι, πρὸς οὓς σύμπασα ἡ Ἰταλία στρέφει τοὺς ὀφθαλμοὺς μετὰ πλείστου ὄρου πόθου, μετὰ πλείστης ὀσῆς προσδοκίας, ἡμεῖς, ἄνδρες γενναῖοι καὶ στρατιῶται ἐμποροῦμενοι ἀρχῶν κραταιῶν, ἢ μείνωμεν μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας, ἀναμένοντες, ὅπως οἱ Αὐστριακοὶ θριαμβευταὶ ἐπιχαίροντες ἐπὶ τῇ ἡμετέρᾳ νωθρότητι, ἔλθωσι νὰ ἐπιβάλλωσιν εἰς ἡμᾶς κελεύσματα ἐπιτακτικά ; Εἴμεθα Ἰταλοὶ, ὦ Μεγαλειότατε. Ἡ λέξις αὕτη ἐμπερικλείει ὄλον ἡμῶν τὸ καθήκον νὰ ὑψώσωμεν τὰς σημαίας καὶ νὰ στρέψωμεν αὐτὰς πρὸς τὸν Τικίνον, φέροντες ἐπὶ τῶν ἡμετέρων σημάτων τὸ ὄνομα τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Σαβαυδίας. Οὐδὲ λείπει νεανίας, ὅστις θὰ θυγηθῆ νὰ γείνη κληρονόμος τοῦ πρίγκιπος Εὐγενίου»¹.

« Ἐν τῇ φωτεινῇ ἐκείνῃ ὀπτασίᾳ περιείχετο τὸ πρόγραμμα τῆς προσεχοῦς ἐπαναστάσεως τοῦ Πεδεμόντιου ».

« Οἱ τελευταῖοι ἄγονοι βλαστοὶ τοῦ οἴκου τῆς Σαβαυδίας, ὁ Βίκτωρ Ἐμμανουήλ καὶ Κάρολος ὁ Εὐτυχής, δὲν ἠνωτίσθησαν τῆς κραυγῆς, δὲν κατενόησαν τὴν ὑψηλὴν ἐντολήν. Ὁ νεαρὸς πρίγκιψ, ὅστις προσιωγίετο μέλλων νὰ δρέψῃ τὰς ἐν πολέμῳ δάφνας τοῦ μεγάλου Εὐγενίου, ἦτο ἄωρος πρὸς τὴν μεγαλεπήβολον ἐπιχείρησιν· ἐν δὲ τῇ Σανταρόζᾳ, στρατιώτη καὶ ὑπουργῷ τῆς συνταγματικῆς καὶ δυναστικῆς ἐπαναστάσεως, διαλάμπει ἅπασα ἡ δόξα τοῦ πρώτου ἐκείνου ὑπὸ τὰς Ἄλπεις κινήματος χάριν τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος. Ὅτε δ' ἔμαθε τὴν φυγὴν τοῦ ἀντιβασιλεύοντος πρίγκιπος, εἶδεν ἑαυτὸν μετὰ μεγάλης θλίψεως ἀναγκασθόμενον νὰ διασταυρώσῃ τὰ ὄπλα πρὸς τὸν νομοταγῆ στρατὸν τοῦ Πεδεμόντιου, καὶ ἠσθάνθη τὴν ψυχὴν σπαρασσομένην ὑπὸ τῆς ἐγκαταλείψεως οὗο

¹ Πρὸς. *Del Lungo Conferenza su Santorre di Santarosa* τῆς ἂν. Τόμ. Β' σ. 155-6.

ψυχῶν ἀδελφῶν, τοῦ Καίσαρος Βάλθου καὶ τοῦ Λουδοβίκου Προδάνου, ἀντιτιθεμένων εἰς τὴν στρατιωτικὴν στάσιν· ἀλλ' ἔμεινε σταθερὸς ἐν τῇ τάξει τοῦ ἀγῶνος, ἐνισχυόμενος ὑπὸ τῆς γλυκείας φωνῆς τοῦ Λουδοβίκου Ὁρνάτου, ὅστις, ἐκρηχθέντος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἔμεινε πιστὸς παρὰ τὸ πλευρὸν αὐτοῦ ὡς πρωθυπουργὸς τοῦ φίλου ὑπουργοῦ.

Μόνον δὲ ὅτε, ἠττηθείσης ἐν Νοβάρᾳ τῆς μικρᾶς συνταγματικῆς στρατιᾶς ἐνεκὰ τῆς προελάσεως τῶν Αὐστριακῶν, εἶδεν ἀποβληθεῖσαν πᾶσαν ἐλπίδα ἀνορθώσεως, παρέδωκε τὴν κυβέρνησιν εἰς τὴν δημοτικὴν ἀρχὴν τοῦ Ταυρίνου, καὶ ἔσπευσε εἰς τὴν Γένουαν. Διαφυγὼν δὲ τὸν ἀπαγχονισμὸν χάρις εἰς Παλωνὸν τινα τυχοδιώκτην καὶ εἰς θαρραλέαν ὁμάδα σπουδαστῶν, μὲ τὴν καρδίαν αἰμάσσουσαν ἐπὶ τῇ ἡττῇ καὶ ὀδυνώμενος ἐπὶ τῇ ἐγκαταλείψει τῆς λατρευτῆς οἰκογενείας, ἐστράφη μετὰ τῶν συντρόφων τὴν ὁδὸν τῆς ἐξορίας.

Ἡροσωρμίσθη εἰς τὴν Μασσαλίαν μετὰ τοῦ πιστοῦ Ὁρνάτου. Ἀλλὰ ποθῶν νὰ εὐρίσκηται πλησιέστερον τῆς οἰκογενείας, ἦν ἠλπίζε νὰ περιυλλέξῃ περὶ ἑαυτὸν ἐν γῇ ξένη, μετέβη εἰς τὴν Ἑλβετίαν. Ἐν μέσῳ δ' ἐκείνων τῶν ὁρέων ἐνέγραψεν εἰς τὸ Ἡμερολόγιον αὐτοῦ τὰ ἑξῆς: «Ὁ ἐλευθερία, σὺ, ἦτις δεσπόζεις ἐπὶ τούτων τῶν ὁρέων καὶ ἐπὶ τούτων τῶν μελανῶν καὶ θαλερῶν δασῶν καὶ προστατεύεις τὴν πτωχὴν ταύτην καλύβην καὶ καθιστάνεις τοὺς ἀνδρας εὐπροσηγόρους καὶ τιμῆς ἀξίους καὶ τὰς γυναῖκας τιμίας, χάρις εἰς σὲ ἐγὼ, φυγὰς καὶ πτωχός, δύναμαι οὐχ ἦττον νάναπαύσω ἐδῶ μετὰ τινος ὀλίγης εἰρήνης τὴν ἀνήσυχον ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα τὸ κεκμηκός. Ἐδῶ, ἔστω τὸ ἄσυλον ἐκείνου, εἰς ὃν αἱ δημοκρατίαι δὲν δύνανται καὶ οἱ βασιλεῖς δὲν θέλουσι νὰ παράσχωσι στέγην φιλόξενον. Μετὰ τῆς συζύγου καὶ τῶν υἱῶν δῖελθε τὰς ἡμέρας σου ἐδῶ καὶ γήρασον, λησμονῶν τὴν ἰδίαν τύχην, ἀλλὰ θρηνῶν τὴν ἀτυχή πατρίδα»¹. Ὅλον δὲ τὸ Ἡμερολόγιον ἐξορίστου ἀποκαλύπτει τὴν ὑπέροχον εὐγένειαν τῆς ψυχῆς, τὸ ὕψος τῶν βουλευμάτων, τὴν θερμὴν καὶ διακαῆ ἀγάπην τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς πατρίδος, γλυκύθυμον ἰδανικότητα, ἀληθῶς θεῖαν.

Ἐτῆ 5 Ὀκτωβρίου ὁ ἐξόριστος ἀπέκτησε θυγάτριον. «Αἰώνιε θεέ, γράφει ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ αὐτοῦ ὁ πρόσφυξ, γυδῶκησας νὰ εὐλογῆσῃς τὸ θυγάτριόν μου, ὅπερ θὰ λάβῃ τὸ ὄνομα τῆς μητρός μου, ἦτις

¹ *Del Lungo* ἰνδ' ἐν. Τόμ. Β' σ. 163.

ὑπῆρξε πιστή σου θεράπεινα, καὶ ἤργησας μάλιστα γὰ το πράξις. Ὁ μήτερ, σοὶ την ἀφιερώνω... Παυλινά μου, ὁ θεὸς γὰ σ' εὐλογήσῃ, καὶ εἶθε γὰ σε κόμη γαδξήσης ἐν ὕγιαι. ὅπως παραμυθήσης τὸν πὸν πατέρα... Ἡ κόμη μου θὰ λευκανθῇ. ὅταν τὸ χειρετίσης τὴν ἀνθοῦσαν νεότητα. Ἐγὼ τότε θὰ ζήσω ἐν σοὶ καὶ μετὰ σοῦ. Εἶθε ὁ θεὸς γὰ σε διατηρήσῃ καὶ σ' εὐλογήσῃ, κόρη τῆς ἀτυχίας, συλληφθεῖσα ἐν ταῖς τρομεραῖς ἡμέραις τῆς συνημοσίας, τραφεῖσα ἐν τῷ κόλπῳ τῆς μητρός ἐν τῷ χρόνῳ τῆς θυέλλης καὶ γεννηθεῖσα ἐν αἰς ἡμέραις ὁ πατήρ πατεῖ τὴν γῆν τῆς ἐξορίας¹.

«Ἡ ἐν Ἑλβετία διαμονὴ αὐτοῦ ἐπαιδρύνθη, ὑπὸ τῆς συναντήσεως ἄλλων Ἑδεμοντιῶν, τοῦ Dal Pozzo, ἄλλοτε τρυπουργοῦ αὐτοῦ, τοῦ Moffa di Lisiso, συμμαχητοῦ ἐν τῇ ἰταλικῇ Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐν Νοβάρᾳ, τοῦ Ροβέρτου d' Azeglio, βαρυνομένου ὑπὸ τῆς δυσμενείας τοῦ γέου ἀντιδραστικοῦ ἡγεμόνος, τοῦ νεαροῦ πρίγκιπος della Cisterna, φθάσαντος εἰς Παρισίους, ἐν ἀποφύγῃ τὴν ἀγχόνην. Ἐν δὲ Γενεύῃ συνέδεσε φιλίαν μετὰ τοῦ Σισιμόνδῃ, τοῦ ἱστορικοῦ τῶν μεσαιωνικῶν πολιτειῶν, ὅστις ἔγραφεν εἰς αὐτόν» « Ἡευστάθεια, ἦν ἐτηρήσατε, ὅτε στρατὸς ὁμοσπόνδων κατεστράφη μὲ τὸ πρῶτον πῦρ, ὡς χιῶν ἐν τῷ ἡλίῳ, ἡ αὐτὴ ἐκείνη εὐστάθεια ἄς βοηθήσῃ ὑμᾶς ὅπως ὑποφέρητε τὴν ἐξορίαν καὶ τὸν διωγμόν».

«Αἱ διαμαρτυρίαι τῶν ἀστυνομικῶν τοῦ Ταυρίνου καὶ τῆς Βιέννης ἐστέρησαν αὐτόν τῆς ἐλβετικῆς ἐκείνης ξενίας καὶ ἠνάγκασαν γὰ εὔρη ἄσυλον ἐν Γαλλίᾳ. Περὶ τὰ μέσα τοῦ Νοεμβρίου εὐρίσκομεν αὐτόν ἐν Παρισίοις.

«Ἄλλ' οὐδὲ τὸ ἐν Γαλλίᾳ ἄσυλον ἦτο ἀσφαλές. Ὑπὸ τὸ ὄνομα Κόντης ἐμίσθωσε δωμάτιον ἐν τινι ὑπερήφῳ τῆς Λατινικῆς συνοικίας. Ἐκεῖ δὲ, ἀπαντῶν εἰς φιλοφροδῆ τινα δημοσιεύματα περὶ τῶν συμβάντων τοῦ Μαρτίου, ἔγραψε φυλλάδιον Περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Πεδεμοντιοῦ (De la révolution piémontaise), μὴ κινούμενος ὑπὸ μνησικακίας ἢ ὑπεροψίας, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ ἀγνοῦ πόθου τῆς ἀληθείας. Ἐν τῷ φυλλάδιῳ ἐκείνῳ εἰς τὴν ἀφήγησιν τῶν γεγονότων προσετίθεντο προφητικὰ ῥήματα περὶ τοῦ μέλλοντος τῆς πατρίδος. «Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἰταλίας θὰ ὑπάρξῃ τὸ καταπληκτικὸν γεγονός τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος... Ἡ εὐκολοῦ ὑπὸ τῶν δεσποτῶν ἐκνίκησις

¹ *Del Lungo* ἐνθ' ἀν. Τόμ. Β' σ. 166-167.

τῶν ἐν Νεαπόλει καὶ ἐν Πεδουμοντίῳ κρημάτων παρέχει εἰς αὐτοὺς τὴν ἀπατηλὴν προσδοκίαν, ὅτι εὐρέθησαν ἀτιμέτωποι τῆς Ἰταλίας καὶ ὅτι κατεπάλευσαν αὐτήν. Μωροί..... Θὰ ἔλθῃ ἡμέρα, κατ' ἣν ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ νόμος θάνακ' ἄδωσι τὴν ἀσφαλῆ αὐτῶν καὶ πανηγυρικὴν βᾶδισιν.

Διὰ τοῦ φυλλαδίου ἐκείνου ὁ Σανταρόζας προσεκτίσαστο τὸν θαυμασμὸν τοῦ Βίκτωρος Κουζέν. ὅστις, καίπερ ὢν ἀσθενὴς, ἠθέλησε νὰ γνωρίσῃ αὐτὸν καὶ συνεδέθη, μετ' αὐτοῦ διὰ φιλίας οἶονεῖ ἀδελφικῆς. Δὲν προκαλεῖ δὲ ἀπορίαν ἢ σχεδὸς αὐτόματος οἰκειότητος τοῦ Ἰάλλου φιλοσόφου καὶ τοῦ Ἰταλοῦ πρόσφυγος, ὅταν ἀναγνώσωμεν τὴν περιπαθὴν εἰκόνα τοῦ Σανταρόζα, ἣν παρέχει ὁ Κουζέν¹. «Υπὲρχον, γράφει, συνηνωμένοι ἐν αὐτῷ ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ ἀγαθότης. Ἦτο ἀνὴρ ἔτοιμος νὰ ριφθῇ εἰς τὰς κινδυνωδεστάτας ἀποκείρας καὶ προθυμότατος νὰ φιερώσῃ εὐχαρίστως τὴν ζωὴν χάριν τῆς ἀνακουφίσεως πάσχοντος φίλου. Εἶχε τὸ πάθος τοῦ συνδιαλέγεσθαι, καὶ ἦτο ὀμιλητὴς θαυμάσιος. Οὐδὲν εἶχε τὸ κομψὸν ἐν τοῖς τρόποις, ἀλλ' ὕψος ἀρρενωπὸν καὶ ἀνδρικόν, συνοδευόμενον ὑπὸ ὑπερόχου εὐγενείας..... Ἐπειδὴ ἡμῖν λίαν ἀσθενικὸς καὶ καταβεβλημένος, ἡ δραστηριὰ ἐκείνη λαλιὰ τοῦ προεκάλει ἐν ἐμοὶ ἐρεθισμὸν νευρικόν, πυρετώδη, σχεδὸν μέχρι λιποθυμίας· τότε δ' ὑπειστήρχετο εἰς αὐτὸν ἄλλος ἀνθρώπος, μετὸς στοργῆς, πλήρης τρυφερότητος, ἄλλη τις ἀδελφὴ ἐλέους οὕτως, ὥστε ἐντὸς τοῦ εὐρέως ἐκείνου καὶ ῥωμαλέου στήθους, ὅπερ εἶχε μεγίστην ἀνάγκην νὰναπετασθῆ, συνεκράτει τὴν λαλιάν, ὅπως μὴ βλάβῃ τὸν ἀτυχὴ ἀσθενῆ. Καὶ διήλθε νύκτας ὅλας παρὰ τὸ προσκεφάλαιόν μου μετὰ τῆς γηραιᾶς μου θεραπαινίδος, καὶ ἔπειτα, ὅτε ἐκαλλιτέρευεν ἡ ὑγίεια μου, ἐρρίπτετο, ἐνδεδυμένος ὡς ἦτο, ἐπὶ τινος σοφᾶ, καὶ ἐκεῖ ἐκείνος ὁ τοσοῦτον ἀτυχῆς, ἀλλ' ὄν ἐνίσχυε καὶ παρεμύθει ἡ γαληνία συνείδησις καὶ ἡ σιδηρὰ αὐτοῦ ὑγίεια, ἀπικοιμᾶτο ἡσυχος μέχρι τοῦ λυκαυγυῶς».

«Ὁ Ὀρνᾶτος, πάντοτε ἀφωσιωμένος εἰς αὐτὸν, τὸν εἶχεν ἀκολουθήσει εἰς Παρισίους, καὶ συνέζη μετ' αὐτοῦ, ἀσχολούμενος μετ' ἀγάπης περὶ τὰ ἐλληνικὰ γράμματα χάρις εἰς ἀδελφικὴν γεννησιδωρίαν τοῦ πρίγκιπος della Cisterna. Ὁ δὲ Σανταρόζας ἐσχέπετο νὰ γράψῃ

¹ Ἴδε τὸ χωρίον τὸ παρατιθέμενον ἐν μεταφράσει ὑπὸ τοῦ *Del Lungo* τῆς ἀν. Τόμ. Β' σ. 177.

ἔργον περὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τὰς μορφὰς τῆς κυβερνήσεως καὶ μυθιστορίαν περὶ τοῦ Σικελικοῦ ἑσπερινοῦ, καὶ ἦδη εὐοίωνως ἤλπισε τὴν συνένωσιν αὐτοῦ μετὰ τῆς ἠρημωμένης οἰκογενείας, ὅτε ἐνεργεῖα τοῦ ἀντιδραστικοῦ ὑπουργοῦ De Villèle, χαριζομένου εἰς τὴν αὐστριακὴν ἀστυνομίαν, συνελήφθη, καὶ μετὰ διμήνον φυλάκισιν ἐξωρίσθη εἰς τὸ Ἀλεγκόνιον (Alençon), ἔπειτα εἰς τὸ Βιτούριγον (Vouges). Μὴ δυνάμενος δὲ νάνεχθῆ τὴν διαμονὴν ἐκείνην, ἦτις ἦτο δι' αὐτὸν ἀλλή, εἰρκτή, ζητήτας ἔλαθε παρὰ τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως διαδοτήριον δι' Ἀγγλίαν, ἀτυλον ἀσφαλέστερον τῶν ἐξορίστων πάσης πατρίδος. Τὰ δύο ἔτη, ἅτινα διήλθεν ἐν Ἀγγλίᾳ ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1822 μέχρι τοῦ Νοεμβρίου 1824¹, ὑπῆρξαν τὰ λυπηρότατα καὶ πικρότατα τοῦ περιπετειώδους αὐτοῦ βίου. Πλὴν ὁ ἄλλων ἐξορίστων ἐγνώρισεν ἐν Λονδίῳ τὸν Φώσκολον, τὸν Berchet, τὸν στρατηγὸν Pore, τὸν Πέκκιον, τὸν Ἰοβίτην Σκαλόβινην ἀλλὰ δὲν εὔρε τὴν ζητουμένην ἡρεμίαν τῆς ψυχῆς, οὐδὲ τὰ μικρὰ μέσα, ἅτινα εἶχεν ἐλπίσει χάριν τοῦ φιλοστόργου σκοποῦ νὰ καλέσῃ πρὸς ἑαυτὸν τινα τῶν πέντε υἱῶν. Ἐδοκίμασε νὰ πορευθῆ εἰς μικρότερον κέντρον, εἰς τὸ Nottingham, ὡς διδάσκαλος τῆς ἰταλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς, ἀλλ' ἠσθάνετο ἑαυτὸν ταπεινούμενον ὑπὸ τῆς ἀργίας. Ἡ ἀνάγκη νάνακτῆσθαι δυνάμεις διὰ δράσεως ἐνεργοῦ ἐπεφάνη οὕτως ἐπιτακτικῆ ἐν τῇ θερμῇ ἐκείνῃ φύσει, ὥστε συνεφώνησε μετὰ τοῦ ἐν Λονδίῳ ἐδρεύοντος φιλελληνικοῦ κοιμιτάτου βοήθειαν νάναχωρήσθαι μετ' ἄλλων Ἰταλῶν ἐξορίστων εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐμμένων πιστὸς εἰς τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ «Ὅταν τις ἔχῃ διάνοιαν ἰσχυράν, ἀρμόζει νὰ δρᾷ, νὰ γράφῃ ἢ νὰ ποθάνῃ».

Ἐτῆ 24 Ὀκτωβρίου 1824 ἀπέπλεεν ἐκ τῆς Ἀγγλίας μετὰ τοῦ Coligno, κατεχόμενος ὑπὸ τῶν ἀισθημάτων ἐκείνων, ἅτινα ἐκφράζει ἐν τινι ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Κουζέν «Φίλε μου, δὲν ἔτρεφον συμπάθειαν πρὸς τὴν Ἰσπανίαν, καὶ ἐκεῖ διὰ τοῦτον καὶ μόνον τὸν λόγον εἰς οὐδὲν θὰ ἠθελον χρησιμεύσει. Ἀλλὰ τὴν Ἑλλάδα, τὴν πατρίδα τοῦ Σωκράτους, ἐννοεῖς, τὴν ἀγαπῶ μετὰ ἔρωτος, ὅστις ἔχει ἐν ἑαυτῷ τι τὸ ἱερόν. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς, γενναῖος, ἀγαθός, ἐπιζήσας μετὰ αἰῶνας ὅλους δουλείας, εἶνε ἀδελφός τοῦ ἰδικοῦ μου λαοῦ. Κοίναί εἶνε αἱ τύχαι τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, καὶ, ἐπειδὴ οὐδὲν δύνανται

¹ Del Lungo ἐνθ' ἐν. Τόμ. Β' σ. 185 κ. ε.

νά πράξω ὑπὲρ τῆς ἐμῆς πατρίδος, εἰς τὴν Ἑλλάδα ὀφείλω νὰ φερῶ τὰ ὀλίγα ἔτη ἀκμῆς. Ἄτινά μοι ὑπολείπονται. . . . Φέρω μαζί μου τὸν Ἠλάτωνά σου ἢ πρώτη, ἐπιστολή ἣν θὰ σοι γράψω θὰ προέρχεται ἐξ Ἀθηνῶν, καὶ σὺ παρασκευάσον μοι τὰς παραγγελίας σου διὰ τὴν πατρίδα τῶν ἡμετέρων διδασκάλων».

Ἐίδε τὴν πατρίδα τοῦ Σωκράτους μετὰ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ πιστοῦ, καὶ ἐγονυπέτησε πρὸ τῶν ἑρειπίων τοῦ Παρθενῶνος ἐν λατρείᾳ. Οὐδὲ παρετίρησεν ἀμέσως τὴν ψυχρὰν ὑποδοχὴν, διαπνεόμενος ὑπὸ τοῦ μεγάλου ζήλου τῆς ἀφελοῦς ψυχῆς του ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος. Αἱ ἀτυχηματικαὶ τῆς ἀντιδραστικῆς Εὐρώπης κατεδίωκον αὐτὸν καὶ ἐπὶ τῶν μικρῶν ἐκείνων ἀκτῶν κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε οἱ ἀρχιγῆοι τῆς ἐπαναστάσεως εὐχαρίστως ἤθελον ἀποκρούσει τὸν ἐξόριστον τὸν προσφέροντα τὴν ζωὴν ὑπὲρ τοῦ θριαμβοῦ τῆς ἰδέας.

Ἰσχυσεν ἐν αὐτῇ ἡ ἱερὰ ἀξιοπρέπεια ἀποστόλου. Ἄν ἐφοδοῦντο ἐν τῷ Σανταρόζῳ τὸν ὑπουργὸν τῶν στρατιωτικῶν ἐπαναστατικῆς κωδωνήσεως ἐν τῇ πατρίῳ γῆ, ἦτο πρόθυμος νὰ περιβληθῇ ὑπὸ τὸ ὄνομα Derossi τὸ ἔμβλημα ἀπλοῦ στρατιώτου ἀγωνιζομένου ὑπὲρ τῆς πατρίδος τῆς ἰδεώδους αὐτοῦ παιδεύσεως. Ἐπετρέπη, εἰς αὐτὸν νὰ καλουθῆσῃ τὸν Μαυροκορδοῦτον κατὰ τὴν στρατείαν τοῦ Ναβαρρίνου, ἀπειλουμένου ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων. Διασχίσας δὲ τὰς τάξεις τῶν ἀνδρῶν τοῦ Ἰβραὴμ πασσα εἰσῆλθε τῇ 9 Ἀπριλίου εἰς τὴν γῆν ἐκείνην, ἦτις ἐπέπρωτο νὰ δεχθῇ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ ἀναπνοήν. Τὸ Ναβαρρίνον δὲν ἦτο ὠχυρωμένον καὶ εἶχεν ἀνεπαρκῆ ἀριθμὸν ὅπλων καὶ ἀνδρῶν· οἷο ἦτο πιθανόν, ὅτι ὁ ἐχθρὸς, ἐπιτιθέμενος ἐναντίον αὐτοῦ διὰ τῶν πυροβόλων, ἔμελλε νὰ ἐκπορθῆσῃ αὐτό. Τῇ 25 Ἀπριλίου ὑπήρξε φόβος, ὅτι οἱ Τοῦρκοι θὰ ἤθελον γείνει κύριοι τῆς Σφακτηρίας, νησιδος, ἦτις ἐχρησίμευεν ὡς ἀντέρεισμα τοῦ Ναβαρρίνου. Διὸ ἀπεστάλη εἰς Σφακτηρίαν ἐνίσχυσις ἑκατὸν ἀνδρῶν, ὧν μεταξὺ ὁ Σανταρόζας. Τὴν πρωίαν τῆς ὑστερίας προσεβλήθη ἡ Σφακτηρία, καὶ ἐντὸς ὥρας οἱ Τοῦρκοι ἐπόρθησαν αὐτήν. Τῶν ἠττημένων πολλοὶ ἐπεσον ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, τινὲς ἐσώθησαν ἐπὶ τῶν ἐν τῷ λιμένι πλοίων, ἱκανοὶ ἠχμαλωτίσθησαν ὑπὸ τῶν νικητῶν. Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ Ναβαρρίνον τῇ 28 Ἀπριλίου ἠναγκάσθη νὰ παραδοθῇ ἐνεκα λιμενῶ καὶ οἰψης.

«Ὁ Υἰάκινθος Collegno, ὅστις εἶχε διοικήσει τὰ πυροβολικὰ, ἀνε-

ζήτησε μετὰ τὴν παράδοσιν ἀγωνιωδῶς τὸν φίλον. Ὁ Σουλεϊμὴν βέτης καὶ ὁ Ἰβραήμ διέταξαν ἐπιμελῆ ἔρευναν ἐν τοῖς πεδίοις τῆς Σφακτηρίας καὶ νέαν ἐξέλεγγυν τῶν ἀρχαλιώτων. Ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ἐρευναι ὑπῆρξαν μάταιαι. Εἰς στρατιώτης ἐδήλωσε μετὰ δύο ἡμέρας, ὅτι εἶχεν ἴδει τὸ πτώμα αὐτοῦ. ἑυδοθήη δὲ φήμη, ὅτι εἶχε φανεύσει αὐτὸν Μελιταῖος ἐξωμότης.

«Καὶ οἱ μὲν Ἕλληνας, ἐξακολουθῶντες νὰ φοβῶνται τὰς μεγάλας δυνάμεις, κατ' ἄλγος εἶχον τυραννῆσαι τὸν Σανταρόζαν, οἷον αἰ ἀποκρούοντες τὴν ἐνθουσιώδη αὐτοῦ, ἀφιλοκερδῆ καὶ ἀφωτισομένην βουλήν¹. οὕτως οὐδαμῶς ἀνεμνήσθησαν αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐπίσημον ἐπιμνημόσυνον ἑορτήν τῶν ἐν Σφακτηρίᾳ πεσόντων. Ἀλλ' ὁ μακρινὸς φίλος, ὁ Κορζέν, ἐφρόντισεν, ὅπως ὁ Γάλλος συνταγματάρχης Φαβιέρος στήσῃ ἐπὶ τῆς μούρας γήσου ἐν αὐτῇ ἐκείνῃ τῇ θέσει, ὅπου πιστεύεται, ὅτι ἔπεσε ὁ Σανταρόζας, εὐλαδῆ αὐτοῦ ἀνάμνησιν, τῇ δὲ 1827, ἀφιέρων εἰς τὴν μνήμην αὐτοῦ ἓνα τῶν τόμων τοῦ Παλάτωνός του, ἀνεκεφαλαίονε σύμπαντα αὐτοῦ τὸν βίον κατὰ τρόπον οὕτως εὐγενῆ, πλήρη ἀγάπης καὶ περιληπτικόν, ὥστε δὲν ἠδύνατο νὰ διατυπωθῆ καλλιτέρα καὶ ἀκριβεστέρα ἀναμνηστικῆ περιληψίς τῶν κατ' αὐτόν².

«Εἰς τὴν μνήμην τοῦ κόμιστος Σανταρόζα, λέγει ἡ ἀφιέρωσις, γεννηθέντος ἐν Σαβιλιάνῃ τῇ 7 Σεπτεμβρίου 1783, στρατιώτου ἐν ἡλικίᾳ ἑνδεκα ἐτῶν καὶ ἐκ περιτροπῆς ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ καὶ πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ, ὑπουργοῦ τῶν στρατιωτικῶν κατὰ τὰ συμβάντα τοῦ 1821, συγγραφέως τῆς πραγματείας τῆς ἐπιγραφομένης Περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Πεδεμοντίου, θανόντος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς τιμῆς τῇ 27 Ἀπριλίου 1825 ἐν τῇ γήσῳ Σφακτηρίας πλησίον τοῦ Ναβαρρίνου ἐν ἀγῶνι ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀτυχήσαντος νὰ ἴδῃ ἀποτυγχάνοντα τὰ εὐγενέστατα τῶν σχεδίων αὐτοῦ. Σῶμα σιδηροῦν, πνεῦμα εὐθὺ, εὐαισθησία ἐξαιρετος, δραστηριότης ἀνεξάντλητος, ἰσχύς ὑπέροχος συνηνωμένη μετ' ἀγαθότητος ἐλευστικῆς, ἀγνότατος ἐνθουσιασμός ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς, ἐμπνέων εἰς αὐτόν κατὰ τὰς περιστάσεις τόλμην ἢ σωφροσύνην ἀνυπέροβλητον, περιφρόνησις τοῦ χρήματος καὶ τῶν ἀγοραίων ἀπολαύσεων, πίστις Χριστιανοῦ,

¹ Ταῦτα ἴσως ὑπερβολικῶς ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως. Σ. Π. Α.

² Ἐπωφελοῦμαι τὴν γλαφυρὰν ἰταλικὴν μετάφρασιν τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Κορζέν παρὰ τῆ *Del Lungo* ἰσθ' ἀν. Τόμ. Β' σ. 199 κ. ε.

φωτισομένη ὑπὸ τῶν νέων ἰδεῶν, χρηστότης νομοταγοῦς ἱππότου καὶ ὑπ' αὐτάς τὰς ἐπιράσεις τῆς ἀνταρσίας, τὰ χαρίσματα διοικητοῦ μετὰ τῆς ἀφοβίας στρατιώτου, αἱ μάλιστα ἀντίθετοι καὶ σπανιώτατοι ἰδιότητες ἐπεδαφιλεύθησαν εἰς αὐτὸν ματαίως. Στερηθεὶς προσήκοντος πεδίου δράσεως, στερηθεὶς δὲ καὶ τελείας γνώσεως τῶν κατ' αὐτὸν χρόνων καὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν καθ' ἡμᾶς ἡμερῶν, ἀντιπαρήλθε δίκην προσώπου μυθιστορικοῦ, ἐν ᾧ ἐνυπήρχεν ἐν αὐτῷ ὁ μαχητὴς καὶ ὁ πολιτευτὴς. Ἀλλ' ὅχι δὲν ἐσπατάλησε τὸν βίον χάριν σκιῶν κενῶν. Ἡπατίθη μὲν ἴσως περὶ τῆς προσήκουσθης στιγμῆς καὶ τῶν μέσων αὐτοῦ. ἀλλὰ πᾶν ὃ τι ἠθέλησε θὰ ἐκπληρωθῆ ὁ οἶκος τῆς Σαβαυδίας δὲν θὰ ὑπάρξῃ ἄπιστος πρὸς τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ ἱστορίαν, ἢ Ἑλλάς δὲν θὰ ἐπαναπέσῃ ὑπὸ τὸν μουσουλμανικὸν ζυγόν. Ἄλλοι ἔσχον μεζονα ἐπιδράσιν ἐπὶ τοῦ ἐμοῦ πνεύματος καὶ ἐπὶ τῶν ἐμῶν ἰδεῶν ἄλλ' ἐκεῖνός μ' ἔκαμε νὰ γνωρίσω τὴν ψυχὴν ἡρώος, καὶ εἰς αὐτὸν ὀφείλω πλείωτερα παντὸς ἄλλου. Εἶδον αὐτὸν δυναστευόμενον ὑπὸ πασῶν τῶν θλίψεων, αἵτινες δύνανται νὰ συναχθῶσιν ἐν τῇ καρδίᾳ ἀνθρώπου, ἐξόριστον ἀπὸ τῆς ἰδίας γῆς, προγεγραμμένον, ἔχοντα δεδημευμένην τὴν οὐσίαν, καταδεδικασμένον εἰς θάνατον ὑπ' ἐκείνων, οὓς εἶχε θελήσει νὰ ὑπηρετήσῃ, ἀγωνισθέντα πρὸς στιγμὴν καὶ συκοφαντηθέντα ὑπὸ τῶν πλείστων οἰκείων, κεχωρισμένον διὰ παντὸς ἀπὸ τῆς συζύγου καὶ τῶν υἱῶν, ὑπὸ τὸ βάρος τῶν εὐγενεστάτων καὶ τῶν δδυννηροτάτων πόθων, ἀνευ μέλλοντος, ἀνευ ἀσύλου καὶ σχεδὸν ἀνευ ἄρτου, εὐρίσκοντα τὸν διωγμὸν ὅπου εἶχεν ἔλθει ὅπως εὐρὴ καταφύγιον, συλλαμβανόμενον, ριπτόμενον εἰς τὴν φυλακὴν, κινδυνεύοντα νὰ παραδοθῆ εἰς τὴν κυδέρνησιν αὐτοῦ, ὅπερ ἐσήμαινεν εἰς τὴν ἀγχόνην. Ἦδὼν εἶδον οὐ μόνον ἀπαρασάλευτον, ἀλλὰ γαληνιαῖον, δίκαιον, συγγνωμονικόν, ἀγωνιζόμενον νὰ κατανοήσῃ τοὺς ἐχθίρους αὐτοῦ ἀντὶ νὰ μισήσῃ αὐτούς, νὰ δικαιολογήσῃ τὴν πλάνην, νὰ συγχωρήσῃ τὴν ἀδυναμίαν, συλλογιζόμενον τοὺς ἄλλους μᾶλλον ἢ ἑαυτὸν, ἐπιβάλλοντα σεβασμὸν εἰς τοὺς δικαστὰς αὐτοῦ, ἐμπνέοντ' ἀφοσίωσιν εἰς τοὺς δεσμώτας αὐτοῦ, καὶ, ὅτε τὰ δεινὰ ἀπέβαινον ἐντονώτερα, διατηροῦντα τὴν πεποίθησιν, ὅτι ψυχὴ ἰσχυρὰ παρασκευάζει αὐτὴ τὰς ἰδίας ἑαυτῆς τύχας καὶ πραγματικὴ συμφορὰ ὑπάρχει μόνον ἐν τῇ κακίᾳ καὶ ἐν τῇ εὐτελείᾳ. ἔτοιμον πάντοτε πρὸς τὸν θάνατον, ἀλλ' ἀφωσιωμένον εἰς τὴν ζωὴν χάριν εὐλαβείας πρὸς τὸν θεὸν καὶ τὴν ἀρετὴν, ἔχοντα

ἰσχυρὰν θέλησιν νὰ εἶνε εὐτυχῆς, κατορθοῦντα σχεδὸν νὰ εἶνε εὐτυχῆς ἕνεκα τῆς δυνάμεως ἐκείνης τῆς θελήσεως, τῆς ζωηρότητος καὶ τοῦ εὐαγώγου τῆς φαντασίας καὶ τῆς ἀπείρου συμπαθείας τῆς καρδίας αὐτοῦ. Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Σανταρόζας. Ὡς σὺ, ὄν συνήνηταις ὑπὲρ τὸ θεόν ἀργά, ἀλλ' ὄν ἀπώλεσα ὑπὲρ τὸ θεόν ἐνωρίς, ὄν ἠδυνήθην νὰ γαπήσω πάντοτε ἀμέτρως καὶ πάντοτε ἀνευ μετανοίας, ἀφ' οὗ ἐπεφυλάχθη εἰς ἐμὲ νὰ ἐπιζήσω μετὰ σέ, ὦ Σαντόρρε, ἔσο τὸ διὰ παντὸς ὁ ἐμὸς ἀστὴρ».

« Ἀναμνησθῶμεν τῶν λέξεων τοῦ Γάλλου φιλοσόφου. "Ὅχι" ὁ οἶκος τῆς Σαβαυδίας δὲν θὰ ὑπάρξῃ ἄπιστος πρὸς τὴν ἰδίαν ἐαυτοῦ ἱστορίαν, ἢ Ἑλλάς δὲν θὰ ἐπαναπέσῃ ὑπὸ τὸν μουσουλμανικὸν ζυγόν». Ὅποια προμαντεία. Καὶ ὅποια πλησμονή, χαρὰς θείας ἐν τοῖς μεγάλοις ἐκείνοις πνεύμασιν, ὅταν ἴδωσι τὸν διζεγγονον τοῦ Καρόλου Ἀλβέρτου ἀποδιδαζόμενον εἰς τὸν Πειραιᾶ ἐν ὀνόματι τῆς Ἰταλίας ἐλευθέρας καὶ ἐνιαίας, τυγχάνοντα μετ' ἀπευφημιῶν ἐνθουσιωδῶν τῆς δεξιώσεως τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, καὶ αὐτοῦ ἐλευθέρου ἀπὸ τοῦ ξένου ζυγοῦ, καὶ ὅταν, περιβαλλόμενα ὑπὸ τοῦ φωτοστεφάνου προφήτου καὶ μάρτυρος, ἐνωτισθῶσι τῶν εὐγενῶν καὶ εὐσιωίων εὐχῶν τοῦ βασιλέως τῆς ἀπελευθερωθείσης Ἰταλίας πρὸς τὴν ἀναγεννηθεῖσαν Ἑλλάδα, δι' ὧν θὰ συνενῶνται ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ ἐναγκαλισμῷ τὰ δύο μέγιστα τῶν ὀνομάτων ἐν τῇ ἱστορίᾳ, τὰ ὀνόματα Ἀθῆναι καὶ Ῥώμη¹.

¹ Ἡ διάλεξις αὕτη ἔγινε καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἐμμανουὴλ Γ' ἐπισκέφθη ἐν Ἀθήναις τὸν βασιλεῖα τῆς Ἑλλάδος Γεώργιον.